

ІСТОРІЯ МОВИ. ОНОМАСТИКА

Дмитро Бучко

РАДЯНСЬКА ДІЙСНІСТЬ І ОЙКОНІМІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Розвиток національних культур, мов і врешті наук у колишньому союзі здійснювався, як відомо, у відповідності з засадами радянської ідеології та політики під пильним керівництвом єдиної і безроздільно пануючої комуністичної партії – декларування одного, а реальні діяння і результат нерідко цілком протилежний. Переконливим підтвердженням сказаного – всезагальне декларування "радянського патріотизму та інтернаціоналізму", а фактичний кінцевий результат такої політики – скрите, а інколи й відверте притлумлення будь-яких самобутніх паростків національних культур. Політика комуністичної партії щодо української національної культури, як точно висловився І. Дзюба, "мала поєднувати теоретичний інтернаціоналізм з практикою русифікації і водночас по можливості не скомпроментувати себе в очах світової громадськості надто відвертим проведенням русифікації, надто цинічною відмовою від власних теоретичних принципів" [1, 54].

Розглянемо лише окремі моменти впливу радянської системи, ідеології на стан, формування та розвиток української ономастики, передусім топонімії, протягом останніх кількох десятиріч повоєнного періоду ХХ ст.

Нетерпимість до національних особливостей у культурі народів колишнього "союзу" рельєфно відобразилася, наприклад, у тому, що під час "упорядкування" географічних назв України в післявоєнний період у першу чергу були вилучені (перейменовані) ті назви населених пунктів, основи яких засвідчували присутність на території України різних етносів. "Благотворний" вплив тодішньої радянської ідеології на розвиток української ономастики позначився ще й на тому, що протягом усіх післявоєнних десятиріч навіть за наявності спеціального сектору ономастики при Інституті мовознавства АН України ім. О.О. Потебні не існувало загальнообов'язкового плану суцільного обстеження та вивчення топонімії України, передусім на теренах північних, західних і центральних областей – територіях розселення давньоруських племен волинян (бужан), деревлян, дулібів, кривичів, полян, сіверян, уличів і ін., де в найбільшому обсязі збереглися найдавніші назви поселень, що найвиразніше виявляють зв'язок сучасної топонімії з княжим періодом історії нашого народу. Топонімія Волинської, Житомирської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Київської, Полтавської, Сумської, Чернігівської та цілого ряду інших областей нашої держави, де збережені унікальні архаїчні джерела для вивчення часу та напрямків заселення території України, досі не тільки не була об'єктом спеціальних монографічних досліджень, але й не використовувалася як об'єкт спеціальних ґрунтовніших і принагідних розвідок. Недостатньо уваги приділялося також залученню відповідних кадрів для збору й діахронічного вивчення усіх інших класів української ономастики. Ще однією ілюстрацією "підкування" радянської влади про "всесторонній розвиток національних культур" і конкретно української науки є доля відкритого у період "хрущовської відлиги" невеличкого за обсягом інформаційного вісника "Повідомлення Української ономастичної комісії", завданням якого було інформувати ономастів і взагалі науковців України про стан збору і результати вивчення української та слов'янської ономастики. Після виходу десятка випусків цього вісника, коли виникла загальна зацікавленість ним науковців різних республік тодішнього союзу й за кордоном, спершу були створені такі умови, які унеможлилювали регулярне видання названого вісника, а в період

"брежнєвської реакції" його взагалі було закрито, оскільки такого видання не було тоді ні в Росії, ні в інших республіках.

Дія радянської системи й ідеології почала від'ємно позначатися на українській топонімії ще з перших десятиріч існування радянської влади в Україні, колоніального становища нашої держави. Руйнування самобутності української ономастичної системи почалося уже з кінця 20-х років ХХ ст., з початком суцільної колективізації українських селян, що, в свою чергу, спричинилося до масового розорення українського села, навіть фізичного знищення заможніших і середніх верств українського селянства, а в кінцевому результаті це викликало ліквідацію тисяч хуторів у центральних та східних областях України. Крім того, уже в 30-х роках на карті України з'явилися перші назви населених пунктів, що повинні були увіковічнити клички та прізвиська російських партійних і військових функціонерів, революційні події, новий лад тощо. Однак найбільше назв такого типу введено до складу ойконімії системи України після 1946 р., коли за наказом тодішнього уряду було здійснено "впорядкування", інакше перейменування значної частини назв населених пунктів Республіки. Характерно, що подібні заходи щодо впорядкування назв поселень проводилися і в інших країнах "соціалістичного табору", наприклад, у Польщі та Чехословаччині. Але якщо впорядкуванням назв населених пунктів у цих країнах займалися групи вчених під керівництвом найвідоміших у той час ономастів Славії В. Ташицького і В. Шмілауера, то в Україні до цієї справи не тільки не були залучені ономасти (на той час в Україні їх нараховувалося лише кілька осіб), але й найвідоміші мовознавці, історики та географи. Впорядкування, перейменування поселень тоді здійснювала комісія, більшість членів якої була далека від філології, української науки, культури, люди не переобтяжені почуттям національної свідомості, а проте добрі виконавці настанов і рішень партійних з'їздів комуністичної партії, спрямованих на інтернаціоналізацію, читай русифікацію, українського етносу і його культури. Діяльність цієї комісії реалізувалася шляхом прийняття ряду важливих заходів.

У різний час і під різними приводами було вилучено практично усі назви поселень, в основах яких звучали як давні, так і новітні етноніми, напр.: *волохи, литва, пруси, угри, ятеяги, поляки, німці, серби, шведи та ін.* Слід відзначити, що в українській ойконімії системі давно і широко репрезентувалися назви, які були мотивовані різного типу етнонімами, окремі з них творили цілі парадигматичні ряди, напр.: *Татари, Татарине, Татаринька, Татаринів, Татаринівка, Татаринове, Татаринівці, Татариська, Татариськи, Татарів, Татарівка, Татарка, Татарновичі, Татарське* та ін. Якщо до війни, точніше до 1-го вересня 1946 р., у назвах поселень України було відображено понад 30 назв народностей і націй (в тому числі *баскаки, болгари, вірмени, волохи, греки, киргизи, китайці, молдаване, мордва, німці, поляки, пруси, серби, татари, турки, угорці, французи, хорвати, цигани, чехи, шваби, шведи, ятеяги*), то після 1947 р. абсолютна більшість їх, назв поселень, що фіксували в основах ці назви, була перейменована, включаючи й ойконіми з назвою *руський* (= український) в основі, напр.: *с. Баскаки > Кам'янка (Жт), х. Болгарка > Клин (Од), с. Волохи > Долинівка (Хм), х. Греки > Лиманський (Мк), х. Киргиз > Грушівка (Дн), с. Китай > Червоний Яр (Од), с. Ляйки > Гриневець (Ль), х. Молдаванка > Синицівка (Од), с. Мордва > Красносілля (Кг), х. Пруси > Підгірний (Тр), с. Серби > Гонтівка (Вн), х. Французи > Подорожній (Вл), с. Цигани > Рудка (Тр), х. Шведи > Піднагачів (Ль), с. Ятеяги > Прибілля (Ль)* та ін. Виняток зроблено лише для етноніма *російський* [2].

Виключено з офіційного вжитку також назви тих поселень, що засвідчували найменування чужих держав, їх столиць або взагалі відомих міст світу, напр.: *Америка, Люксембург, Маньчжурія, Молдова, Швейцарія, Варшава, Ватерлоо, Ляйтціг, Париж* і т.д.

Пануючий у тодішньому союзі войовничий атеїзм не допускав також функціонування назв поселень, що в тій чи іншій мірі відображали поняття, пов'язані з релігією, церквою і под., тому були вилучені з ужитку назви типу *Бискупичі* (з пол. *biskup* – "єпископ"), *Божиків, Боске, Попівка, Різдяне, Різдяни* та ін.

Перейменовано всі неукраїнські, переважно німецькі, а також румунські, угорські та інші назви поселень; в окремих випадках зроблено спробу частково їх перекладати, але найчастіше вони просто були замінені новими, до того ж штучними назвами, напр.: а) німецькі з компонентами *-берг, -гейм*, нім. *-heim* (у довіднику його передано через *-гім*), *-гоф, -дорф*,

-таль, -фельд, -штадт: *Гуттенбер* > *Доброгир'я*, *Вальддорф* > *Підлісний*, *Гольдштадт* > *Новоселівка*, *Розенталь* > *Зелений*, *Фалькенберг* > *Соколівка* і под.; б) румунські: *Аджіаска* > *Рибаківка*, *Долукіой* > *Багате*, *Сату-Маре* > *Великосілля*; в) угорські: *Дюла* > *Юлієці*, *Ретін* > *Липове*, *Севлош* > *Виноградне*; г) турецькі і татарські: *Алтагир* > *Богатир*, *Тамлик* > *Кам'янське*, *Чельмекчя* > *Гончарівка*; д) грецькі: *Ескіполос* > *Глибоке* та ін.

З давніх ойконімів України з компонентом **-піль** (з грецьк. polis – "місто"), що виникли переважно у середньовіччі та називали містечка, які створювалися на місці сільських поселень і виражали приналежність тим можновладцям чи їх близьким, чії імена зафіксовано в основі назв, збережено лише поодинокі, а більшість же з них перейменовано, пор.: *Вантопіль* > *Польовий*, *Вацлаєпіль* > *Ясна Поляна*, *Єзупіль*¹ > *Жовтень* (ІФ), *Марієпіль* > *Острівщина* і т.д.

Замінено назви усіх поселень, в основах яких були зафіксовані лексеми з означенням соціального розшарування населення, напр.: *Босяки* > *Зоряний*, *Голодієка* > *Волиця*, *Княждвір* > *Верхнє*, *Холопи* > *Прислuch*, *Шляхта* > *Гайовий* і под.

"Впорядкування" ойконімійної системи України внесло певні зміни і в її структуру, порушило первісну кількісну репрезентацію відповідних словотвірних моделей. Названі зміни були спричинені:

1. Вилученням шляхом перейменування значної кількості назв, що належали до найархаїчніших ойконімних моделей на **-*їь (-je)**, **-ичі (<-*іті)**, **-ани**, **-івці (<-*овьсі)**, **инці (<-*іпньсі)**, **-ів (<-ов)**, **-ин** та ін., напр.: *Велдіж* > *Шевченкове*, *Остобіж* > *Острівок*, *Тожир* > *Борисівка*, *Копче* > *Ново-Котовське*, *Вацевичі* > *Залужани*, *Жидятичі* > *Гамаліївка*, *Барбієці* > *Брусняця*, *Рейніці* > *Вишневий*, *Татаряниці* > *Веселівка*, *Желехів* > *Великосілля*, *Милятин* > *Почапка* і под.

2. Вилученням з офіційного вжитку також ряду назв поселень з раритетними в слов'янській ономастиці суфіксами **-адь**: *Шаркадь* > *Горбок* (Зк), **-ідь**: *Ряїдь* > *Бистриця* (Зк), **-ата**: *Денков'ята* > *Деньківка* (ІФ) та ін.

3. Включенням до ойконімійної системи України понад 750 раніше не вживаних утворень на **-івка (<-овка)**, твірними основами яких послужили не тільки антропоніми чоловічого, але й жіночого роду, до того ж не завжди тільки українського іменника, що порушує норми граматичної системи української мови, напр.: *Варварівка*, *Маріївка*, *Надеждівка* (!). При цьому чимало дериватів на **-івка** утворено від апелятивів-прикметників, що суперечить нормам української мови і, зрозуміло, не властиве давній українській ойконімійній системі, пор.: *Веселівка*, *Веселинівка* (!), *Зеленівка*, *Черленівка* і т.д.

4. Уведенням до складу ойконімії України близько 700 назв у формі субстантивованих прикметників у чоловічому, рідше середньому роді, з них 130 назв з суфіксом **-ський**; більшість із таких ойконімів є виразно штучними утвореннями, при цьому чимало з них є найменуваннями десяти і більше поселень. пор.: *Вільний*, *-не* (11 населених пунктів), *Високий*, *-ке* (12), *Вишневий*, *-ве* (11), *Жовтневий*, *-ве* (17), *Ленінський*, *-ке* (10), *Периотравневий*, *-ве* (10), *Степовий*, *-ве* (16), *Трудовий*, *-ве* (12) і т.п.

Якщо, наприклад, в ойконімії Тернопільщини станом на 1886 р. нараховувалося всього 25 назв – субстантивованих прикметників у формі середнього та жіночого і **жодного** (!) у формі чоловічого роду [3], то в довіднику адміністративно-територіального поділу України з 1947 р. на цій же території зафіксовано уже 92 (!) субстантивовані назви, з яких 40 (!) у формі чоловічого роду, напр.: *Весняний*, *Підгірний*, *Родниковий* (!) та ін., решта в середньому та жіночому роді [2].

Певної шкоди природному укладу моделей в ойконімії України завдано ще в результаті включення до її складу численних штучних складних назв з препозитивними ад'єктивними компонентами **Біло-**, **Велико-**, **Верхньо-**, **Високо-**, **Зелено-**, **Кам'яно-**, **Красно-**, **Кругло-**, **Мало-**, **Ново-**, **Старо-**, **Червоно-**, **Широко-** та под., що пишуться з назвами разом або через

¹ Давніша назва цього поселення, яке часто фіксується різними документами XIV–XVI ст., звучала **Чешибіси**: Czeschibyeszy (1435 AGZ XII,3), Czessybyesy (1495 AGZ VII,189). У XVI ст. це село отримало статус міста і, щоб облагородити його найменування, було перейменовано на **Єзупіль** (місто Єзуса = Ісуса).

дефіс (правопис їх нічим не обумовлений), при цьому з окремими ад'єктивами зафіксовано по кільканадцять чи навіть кількадесят новотворів. Наприклад, з компонентом **Ново-** утворено понад 60 назв, з іншими – значно менше. Ось окремі з них: **Біло-**: *Білогір'я*, *Білоглинівка*, *Білоріччя*; **Велико-**: *Велико-Долинсько*, *Великопілля* і т.д. Підтвердженням штучності таких утворень можуть бути назви, в яких препозиційні ад'єктиви долучено не тільки до іменників, а й до прикметників, напр.: *Нова-Красна*, *Ново-Савицьке*, *Червоне-Благодатне*, *Червоно-Братське* і т.п.

Щоб підкреслити "радянськість" тих чи інших найменувань населених пунктів, їх дуже часто ускладнювали атрибутивними означеннями *червоний* (*червона*, *червоне*), *радянський* (*радянська*, *радянське*), *жовтневий* (*жовтнева*, *жовтнєве*), *ленінський* (*ленінське*) і т.д.

Чисельними штучними новотворами є конфіксальні деривати з суфіксами **-*ьї** -е і **-н-ий** та префіксами **За-**, **Межи-**, **Над-**, **Під-** та ін., напр.: *Заболоття*, *Межигір'я*, *Надрічний*, *Підлісний* і под.

Не властивими для української ономастики і дивоглядними з точки зору словотвірної семантики є новотвори, що складаються з двох іменників, поєднаних за зразком атрибутивних сполучень, напр.: *Андрієво-Іваніє*, *Варваро-Олександрівка*, *Микола-Бабинка*, *Олено-Косогорівка*, *Любо-Торфієка* (!). Впровадження до української ойконімії подібних назв поселень можна пояснювати або повним незнанням творцями таких назв української мови, або ж відвертим ігноруванням її норм.

Усталений в українській ойконімії кількісний розподіл словотвірних моделей до жовтневого перевороту 1917 р. було порушено ще також через залучення до її складу:

а) значного числа назв – субстантивованих прикметників з суфіксами **-ов-е**, **-ов-ий**, утворених передусім від найменувань природно-географічних об'єктів, напр.: *Лозовате*, *Лозоватий*, *Лугове*, *Луговий*, *Степовий*, *Степове*, *Яровий*, *Ярове* і под., рідше від найменувань інших реалій, напр.: *Жовтнєве* (12 назв), *Кутовий*, *Трудове*, *Трудовий* і т.д.

б) великої кількості штучних утворень з суфіксами **-к-а**, **-анк-а**, **-ян-к-а** типу *Березянка*, *Ведмежка*, *Вовчанка*, *Кам'янка*, *Тростянка*.

Значної деформації зазнала ойконімійна система України і в зв'язку з уведенням до її складу великої кількості назв поселень, утворених від кличок, рідше прізвищ чи псевдонімів різного рангу партійних і військових функціонерів – Леніна, Сталіна, Будьонного, Ворошилова, Жданова, Кірова і т.п. Лише від клички Ленін утворено понад 160 назв поселень України, а від прізвища Ворошилов – понад 90 ойконімів.

Включення таких назв до ойконімії України супроводжувалося:

а) творенням не властивих для української ономастики моделей типу *с. Будьонного*, *с. Ворошилова*, *с. Ленінове*; б) вилученням з облікових даних нерідко давніх назв населених пунктів; в) перейменуванням населених пунктів, які в різні періоди відігравали важливу роль в історії України, були пов'язані з життям і діяльністю видатних діячів як української, так і інших культур.

Можна було б ще називати факти "благодіючого" впливу пануючої недавно радянської системи на українську ойконімію, однак сказане вище дозволяє однозначно скласти уявлення про реальну картину тієї шкоди, якої було завдано українській ономастиці і взагалі українській культурі компартією радянської імперії, яка іменувала себе "союзом вільних республік". Збитки ці страшні як у моральному, так і матеріальному вимірах, однак ми погоджуємося з І. Дзюбою, який пише, що ніякий "режим не може вбити народ, а отже, і його культуру, хоч ран може завдати страшних" [1, 15] і тому віримо, що український народ зможе залікувати завдані йому рани, очистити свою культуру, в тому числі й ономастику, від комуністичного сміття, поверне більшості населених пунктів їх давні назви, що тісно пов'язані з історією та культурою нашого народу.

Порушені нами проблеми, сподіваємося, отримають у майбутньому більш повне і всестороннє висвітлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба Іван. Між культурою і політикою. – Київ, 1998. – 372 с.
2. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – Київ, 1946.

3. Шематизм всего клира греко-католицької епархії Львовской ... – Львів, 1886.

Прийняті скорочення

AGZ – Akta grodzkie i ziemskie, t.1 –25, Lwyw, 1868–1935.

Зк – Закарпатська область.

ІФ – Івано-Франківська область.

Ізабелла Буніятова

ТЕРМІНИ "ПАРАТАКСИС" І "ГІПОТАКСИС" В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ МОВНИХ СИСТЕМ

У сучасній літературі існує деяка неузгодженість у визначенні термінів *паратаксис* і *гіпотаксис*, зумовлена різним підходом до аналізу мовних явищ. У розвідках, що здійснюються без врахування виникнення цих типів синтаксичного зв'язку, їх розгоргання у часі (в синхронії), гіпотаксис і субординація, з одного боку, паратаксис і координація, з другого боку, розглядаються як абсолютні синоніми. Такий підхід зафіксовано, наприклад, в ЛЕС [1, 380], у якому складнопідрядність (гіпотаксис, субординація) визначається як зв'язок граматично нерівноправних речень, відповідно (паратаксис, координація) – як синтаксичний зв'язок граматично рівноцінних одиниць мови, жодна з яких не може бути прирівнена до компонента другого (головного) речення. Відповідно протиставлення, що існує між цими типами складних речень розглядається як таке, що побудовано на ознаках "ієрархії: координованості / дискретності" смислів. Показово, що спільними для гіпотаксису і паратаксису виявляються такі властивості, як: 1) поліпредикативність структури; 2) несамостійність їх складових; 3) наявність / відсутність сполучникового складу та інших індивідуальних формально-граматичних засобів зв'язку. Останнє можна проілюструвати на прикладі складнопідрядного речення в сучасній англійській мові, експліцитна система структурних (морфологічних, синтаксичних та лексико-семантичних) ознак якого репрезентована кількісно обмеженим набором елементів:

а) оформленість підрядного речення спеціалізованими сполучниками, до складу яких входить *wh*-element; обмежена кількість паралельних форм;

б) тотожність порядку слів підрядного і головного речень (SVO); закріплення інверсійного порядку за деякими типами підрядних речень (умовними, порівняння);

в) функціонування умовного способу (Subjunctive Mood) в обмеженому колі підрядних речень, при цьому лексична семантика окремих розрядів дієслів у головному реченні може зумовлювати модальність підрядного [2, 918–919].

У розвідках, що здійснюються в діахронії і працях загального плану, в яких розглядаються проблеми механізму мовних змін, терміни *паратаксис* і *гіпотаксис* отримали дещо інший зміст. В роботах окремих авторів [3, 402; 4, 58; 5, 220] координація і субординація визначаються як особливий вид паратаксису і гіпотаксису відповідно. Р. Стоквел і Д. Мінкова [3, 367–408], наприклад, розрізняють їх за принципом сполучникового / безсполучникового оформлення. Термін *паратаксис* вони використовують для позначення тільки асиндетичної підрядності, тобто такого типу зв'язку, який поєднує речення, одне з яких є логічно залежним від іншого. Синтаксичні відношення при цьому залишаються немаркованими. *Координація* (сурядність) як синдетичний тип зв'язку відношень – маркована, а підрядність ідентифікується контекстом. Гіпотаксис відповідно імплікує тільки синдетичну підрядність (субординацію). Наприклад:

Leave me and I'll simply die = If you leave me, I'll die.

Очевидно, що тлумачення термінів таким способом зумовлене потребами історичного дослідження, зокрема, розвідок, присвячених генезису складнопідрядного речення в англійській мові. Р. Стоквелу і Д. Мінковій властивий традиційний підхід до пояснення еволюції гіпотаксису, що ґрунтується на популярній гіпотезі похідності гіпотаксису від паратаксису (Parataxis hypothesis). Їхнє припущення стосовно кількох фаз розвитку складнопідрядного речення, відомого сучасній мові, в цілому відповідає синтаксичній теорії Л. Кельнера [3]. Синтез ідей цих дослідників можна представити як розвиток, що відбувався в